

DİVAN-I HİKMET'TE DÖRT VE KIRK SEMBOLİZMİNİN KÖKENİNE DAİR

On the Origin of the Symbolism of Four and Forty in Divan-ı Hikmet

Ümit İŞLEK*

ÖZ

Ahmed Yesevi, döneminde toplumun ihtiyacı olan toplumsal birliğe önem vermiş ve *Divan-ı Hikmet* adlı eserinde İslam dinini anlatırken tabii olarak toplumu bir araya getirecek ve onları kenetleyip örgütleyecek unsurlara pek çok kez yer vermiştir. Süreç bu şekilde ilerlemişken *Divan-ı Hikmet* üzerine yapılan incelemeler daha çok ilahi aşk gibi manevi konulara yoğunlaşmışsa da kısmen eserin eğitime işlevi veya kelime kadrosu üzerine incelemeler yapılmış ve bunlar İslami çerçevede değerlendirilmiştir. Sembolik değer olarak kutsal sayıların kullanımı gibi unsurlar İslami çerçeve araştırmalarıyla kolaylıkla kaynaşmıştır çünkü gerek İslam'da gerek Orta Doğu dinlerinde gerekse İslam öncesi Türk inançlarında sayıların kutsal sayılması gelenek hâlinde süregelen bir durumdur. Tespit edildiği kadarıyla *Divan-ı Hikmet*'te yer alan kutsal sayılarla ilgili çalışma sayısı ikidir ve bunlar da makale boyutundadır. Fakat bu çalışmalarda da kutsal sayıların İslam öncesi Türklerdeki yerine değinilmemektedir. Bu çalışmada *Divan-ı Hikmet*'te dört veya kırk gibi kutsal sayıların yalnızca İslami tesirlerle kullanılmadığını ortaya koymak gerekliliği hasıl olmuş ve çalışmada bu amaç güdülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, kutsal sayılar, sembolizm, dört.

ABSTRACT

Ahmed Yassawi attached importance to social unity, which was a need of the society in his time, and while explaining the religion of Islam in his work *Divan-ı Hikmet*, he naturally included many elements that would bring the society together, unite and organize them. While the process has progressed in this way, the studies on *Divan-ı Hikmet* have mostly focused on spiritual issues such as divine love, but some studies have been made on the educational function of the work or its vocabulary, and these have been evaluated within the Islamic framework. Elements such as the use of sacred numbers as symbolic value are easily fused with the Islamic framework because it is a tradition in Islam, Middle Eastern religions and pre-Islamic Turkic beliefs that numbers are considered sacred. As far as can be ascertained, there are only two studies on the sacred numbers in *Divan-ı Hikmet*, and

* Yüksek Lisans Öğrencisi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale/Türkiye. E-posta: umitislek.2117@gmail.com. ORCID: 0009-0009-8850-6033.

these are in the form of articles. However, these studies do not mention the place of sacred numbers in pre-Islamic Turks. In this study, it became necessary to reveal that sacred numbers such as four or forty were not used only with Islamic influences in *Divan-ı Hikmet*, and this was the aim of the study.

Keywords: Ahmed Yassawi, *Divan-ı Hikmet*, sacred numbers, symbolism, four.

Giriş

Orta Asya'da bulunan Türkler İslam'ı 9. yüzyıldan itibaren tanımaya başlamışlardır. Sonrasında 10. yüzyılda bu din halk ve devlet adamları arasında yayılmıştır. 12. yüzyıla gelindiğinde Merv gibi şehirlerde İslam etkisi yoğun bir şekilde ortaya çıkmaya başlamış ve Türk-İslam sanatı söz konusu olmuştur. Geline eşğin öncesi ve sonrasında yer alan temel faktörlerin başında İslam'ın bu bölge kırsalında yayılmasını kolaylaştıran tasavvuf ve tarikat efradının faaliyetleridir. Pir-i Türkistan olarak da bilinen Ahmed Yesevi'nin bu yöndeki faaliyetleri tartışmasız en önemli ve güçlü etkiler arasında yer almaktadır. Dağınık bölgelerde ve konargöçer şekilde yaşayan halk Yesevi'nin faaliyetleri ile İslam'ı tanımaya başlamıştır. Kendisi doğrudan Orta Asya'yı, dolaylı olarak yani öğrencileri aracılığıyla Anadolu'yu büyük ölçüde etkilemiş ve İslamlaştırmıştır.

Yesevi'nin gerçek hayatı, dinî anlayışı, karakteri hakkında tarihî belgeler çok azdır. Kendisiyle ilgili varılan sonuçların çoğu, kendisinden sonra öğrencileri veya takipçileri tarafından yazılmış olan edebî eserlere dayanmaktadır. Bilindiği üzere Yesevi'nin kendisi iyi bir medrese eğitimi almış, sünnet ve şeriata bağlı kalmış Sünni bir âlimdir. Şeriat, tarikat ve tasavvuf alanlarındaki hâkimiyeti ve bilgisi ile lirizmden uzak ve tamamen halk diliyle işlenip sanat kaygısı gütmeden söylenmiş şiirleri Yeseviliğin halk arasında kolayca yayılmasını sağlamıştır. Bir şeyh ve ahlakçı sıfatıyla hem çevresini hem yerli halkı ve köylüyü hem de göçebeleri saf bir dille ve Türklerin alışık oldukları şiir şekilleriyle etkilemiştir (Köprülü, 1976: 146-147). Birçok araştırmacının da mutabık olduğu üzere Yesevi'nin en önemli eseri *Divan-ı Hikmet*'tir (DH) ve söz konusu sosyolojik, dinî, psikolojik, edebî ve dil gibi yapılar bu eserde gözlemlenebilmektedir.

Türk tasavvuf edebiyatının bilinen en eski eserlerinden biri olan DH'de Allah ve peygamber sevgisi, yoksul, garip ve mazlumların topluma katılmaları, ümmet olma bilinci işlenmektedir. Burada sade ve öğretici dille yazılan şiirler ve bu şiirlerde yer alan yerel unsurlar, dönem toplumunun yaşamış olduğu sıkıntı ve dağılmalar aracılığıyla kitleler İslam'a davet edilmişlerdir.

Eserde yer alan hikmetler topluma ideal insanın uygulaması gereken kuralları ve kaçınması gereken yasakları öğretmektedir. Sanatlı ve anlaşılması güç bir dilden kaçınılarak ifade edilen bu kısa şiirlerde amaç toplumu yeni dine davet etmek ve onları tam anlamıyla toplumsallaştırarak kenetlemektir. Toplumun tüm kesimlerinin katıldığı ortak bir ideal dünya, ümmet kavramıyla oluşturulmaya çalışılmıştır. Özellikle yoksulluktan kaynaklanan adaletsiz aristokrasi beraberinde döneme özgü sınıfların oluşmasına ve bu sınıflar arasında gruplaşmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu toplumsal çözümler Yesevi'nin göz ardı ettiği durumlar değildir. Kendisi hikmetlerinde dezavantajlı grupların da hoş görülmesi gerektiğine ısrarla vurgu yapmıştır. Ona göre yolda kalmışlar, yoksullar, garipler, mazlumlar, fakirler, çıplaklar, asiler, yetimler, günahkârlar vd. toplumun içerisinde yer almalılardır. Zira dönemin içerisinde yer aldığı sosyopolitik süreç dikkate alındığında toplumda kenetlenmeden ziyade dağılmalar söz konusudur. Yesevi, hikmetlerini toplumu bir araya getirmek ve ortak bir ruh oluşturmak için eğitici bir araç olarak da kullanmıştır. Hâl böyleyken DH terbiye rehberi olarak önemli bir işlev üstlenmiştir. Hem İslam öncesi Türk motif ve inançları hem İslam öncesinde kullanılan dördlük gibi şiir şekilleri ve hece ölçüsü ile bu davet ılımlı karşılanmıştır. Söz konusu terbiye ve öğretimde kullanılan İslam öncesi Türk motiflerinden biri de formülistik sayılardır.

Formülistik sayılar halk kültürü içerisinde değerlendirilen, tekerleme, masal, destan, halk hikâyesi, şiir gibi türlerde sıklıkla karşılaşılan yapılardır. Formeller belli art fikirleri veya kavramları temsil edebilirler ki genellikle sembolik anlamları vardır ve icracının da işini büyük ölçüde kolaylaştırmaktadırlar (Yolcu, 2011: 87). Erkan Karagöz'ün de belirttiği gibi (2020: 64) formeller, kimi misyonların yüklendiği özel söyleyiş barındıran yapılardır. Formülistik sayı gibi yapılar halk arasında sıklıkla kullanılan yapılardır ve çoğunlukla kutsal olanla ilintilendirildiği için kutsal sayılmaktadırlar.

Türk halk inanmalarında sayıların değeri daha çok İslam öncesi Türk inançlarında aranmalıdır. İslam dininde bir, üç, yedi, on iki, kırk gibi sayıların işaret ettikleri kimi art anlamları vardır ancak kutsiyet atfında İslam öncesi inançların da rolü yadsınamaz. Artun'un da belirttiği üzere (2020: 382) söz konusu etki İslamî olduğu kadar Orta Asya yaşayışına ve Şamanizm'e de dayanmaktadır. Belirtilmelidir ki bu sayılar Türk edebiyatı ve anlatı tarihinde geri gittikçe çoğalmaktadır. Özellikle dinî içeriğe sahip eserlerde kutsal sayılar daha çok görülmektedir. Bununla birlikte sosyal hayatı yansıtan yapı ve yapıtlarda kutsal sayılarla karşılaşılmaktadır.

Şüphesiz DH gibi Türk tasavvuf edebiyatının ilk örneklerinden sayılan ve gerek içerik gerek şekil özellikleri içerisinde yer alan birçok açıdan zengin bir eserde formülistik sayılara sıklıkla denk gelinmektedir. Bu eserde dikkati çeken “kırk” ve “dört” sayıları önemli kutsal sayılardandır. Dünyanın birçok yerinde görülse de özellikle İslam kültür dairesi içerisindeki halkların sözlü ve yazılı geleneklerinde kırk sayısı kutsal sayılardandır. Kültür coğrafyası fark etmeksizin hayatın kendisini bir sembol ile ifade ederler, kendilerine gizlenen anlam ve mesajlarla hayatın manevi, ruhsal kısmını açıklarlar (Keleş, 2019: 563). Kültür unsuru olmaları sebebiyle hayatta herhangi bir aşamada, herhangi bir vesileyle karşımıza çıkabilmektedir. Dört rakamının çokluk hâlleri de bu bağlamda düşünülebilir çünkü sözlü anlatı gibi durumlarda dört herkesçe yetersiz kalacağından olağanüstü güçler de düşünülüp kırka, kırk dörde, yüz yirmi dörde, dört yüz kırk dörde vs. tamamlanmaktadır.

Dört, yaşam ve mükemmellik için yeterli olan sayıdır. Antik Yunan’da tanrının evreni düzenlediği ilk madde olan *arkhe*’nin filozoflarca yorumlanması sonucunda ateş, su, toprak ve hava dört temel madde sayıla gelmiştir (Karlıağa, 1991). “Anâsır-ı erbaa” denilen dört unsur yani dört elementin kökeni de bu felsefeye dayanmaktadır. Muhammed’in kırk yaşında ilk vahyi alması ya da Alevi cemlerinin Kırklar Cemine atıfta bulunması da kayda değerdir (Çoruhlu, 2002) ancak bunların hepsini burada zikredilmeyecektir. Öte yandan İslamiyet öncesi Türk düşüncesindeki dört yön, dört nehir, dört direk, kırk gece, kırk gündüz, kırk ordu, kırk kız, kırk çadır (Ögel, 2014) vd. gibi kavramlar göz önüne alındığında dört ve kırk sayısının Türkler için baştan beri kutsal olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan dört ve kırkın atasözü ve deyimlerde de sıklıkla kullanıldığı yapılan araştırmalar (Ulutaş ve Batur, 2018) sonucunda bilinmektedir.

Bilindiği gibi kırk sayısı Türk mitolojisinde önemli bir yere sahiptir ancak bu önem sadece Türklerde değil aynı zamanda neredeyse tüm dünya kültürlerinde etkinlik kazanmıştır. Bu bağlamda kırk sayısı Türk destanlarında birçok kez geçmektedir. Oğuz Kağan destanında Oğuz’un verdiği şölende diktirdiği sütunların boyu kırk kulaç (Sakaoğlu ve Duymaz, 2017: 212), *Manas* destanında, *Manas*’ın yanındaki yiğitlerin sayısı kırk kişi (Hatto, 1995: 28), Dede Korkut Kitabı’nda kırk yiğit kişi (Ergin, 2018: 78), Karakalpakların Kırk Kız destanında kırk kız ve hatta Kırgızistan bayrağında güneşin etrafında kırk Kırgız boyunu simgeleyen kırk küçük ışık vardır. Masal ve hikâye türünde söylenegelen halk anlatılarında önemli düğünler sürekli olarak kırk gün kırk gece yapılır. Öyle ki düğün sözcüğünün kökeni incelendiğinde uzun sürmesi bu süre ve anlamı pekiştirmektedir (Boratav, 1984). Toplumu oluşturan birer

kültür unsuru olarak hayatın her anında yer alan söz konusu kutsal sayıların kökenlerinin izleri çoğu zaman eski tarihlere kadar izlenebilmektedir.

İşlevselci paradigmaya göre toplum birçok boyut veya sistemden meydana gelir ve her bir parça bütünü hayatta kalması için çaba gösterir. Kutsal sayılar da Türk toplumunda inanç sistemi içerisinde yer almakta ve toplumun önemli boyutlarından olan inanç sistemi içerisinde işlevsel bir rol üstlenmektedir. Eski Türkler takvimde, vurgulamada, tanımlamada, yaratılış anlatılarında yani sosyal, dinî, edebî hayatlarında dört sayısına kutsallık atfederek kullanmışlardır. Kaldı ki kullanım alanları da kullanıldıkları kültürler de bunlarla sınırlı değildir. Ancak Ögel'den (2014: 315-317) Schimmel'e (1998: 98-118) kadar birçok araştırmacı dört rakamının dünya yani özellikle gökyüzünün düzeni, dört yön ve dört rüzgâr ile ilişkili olduğunu belirtirler. Yine Schimmel'in (1998: 265-273) belirttiği üzere kırk sayısı hazır olmak, arınmak ve tamamlanmak ile ilgilidir. Dolayısıyla kırk sayısının görüldüğü yerde zaman, yön, olgunluk, yeterlilik, doyguluk söz konusudur ve dört rakamı da bunun prototip hâlidir.

Dört ve kırkın tamamen tamamlanma ve yön ile ilgili olduğu iddia edilemez ancak yukarıda verilen referansların da aydınlattıkları gibi bu sayılar çoğunlukla eski Türk yaşayışına kadar götürülebilmektedirler. Kimi araştırmalarda (Güler ve Tıngıroğlu, 2018; Keleş, 2019) kutsal sayıların İslam ve İslam öncesi dinlerin etkilerinin olduğu kısaca vurgulansa da sonuçta bu sembolik dilin sadece İslam düşüncesine mal edildiği görülmektedir. Söz konusu sayıların eski Türklerde farklı art anlamlarda kullanılmış olabileceği iddiasının özellikle yön konusunda isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Yesevi'nin söylediği düşünülen ve birkaç asır sonra yazıya geçirilmiş şiirlerden oluşan DH'de kırk, dört ve dörtle ilintili sayılarının çok yoğun bir şekilde kullanıldığı dikkat çekmektedir. Hem kullanım çerçevesinin hem felsefesinin anlaşılması için söz konusu örneklerin ve çözümlerinin sunulması yararlı olacaktır:¹

1. Yön

“Dört yanımdan yol indi evren ve mekân içinde” (s. 155) dizesinin yer aldığı hikmette kişinin Allah'a ulaşmak için sarf ettiği emekler ve maceralar anlatılmaktadır. Burada dört ve türevleri dışında başka birçok çok motif bulunmaktadır. Allah'a ulaşmak için çok çabalar gerekmektedir ama ona ulaşan kul aslında onun her yerde olduğunu anlamaktadır. Bu bağlamda henüz

---

¹ Verilen örneklerde Mustafa Tatcı'nın editörlüğünü yaptığı yayın esas alınıp bu yayındaki sayfa numaraları belirtilmiştir. Eserdeki tüm örnekleri incelemek için bk. (Tatcı, 2017).

ilk beyitte yer alan ifadeler Allah'ı arayan kul için kendisinin her yerde, dört yanda olduğu ifade edilmektedir. Bu dizede mitik toplumda kişi veya grupların kendilerini ve kendi bölgelerini evrenin merkezi olarak algılamaları düşüncesi yatmaktadır. Türklerde bu düşüncenin en belirgin unsuru ağaç ve dağ unsurları olsa da mitik düşüncede insanın veya yaşadıkları bölgenin çeşitli ritüellerle merkez olarak algılandığı bilinmektedir. Bu konuyla ilintili olan “Üç yüz altmış su geçtim, dört yüz kırk dört dağ aşım” (s. 155) dizesi de benzer değerlendirmelere tabi tutulmalıdır. Dört dağ aşmak az bir çaba olarak görüleceği için dört yüz kırk dört dağ aşmak yeteri kadar emek sarf etmektir. Bu açıdan bakıldığında Allah'a ulaşmak için her yönde ve her yerde bulunan dağlarda Allah ve onun izleri aranmıştır. Özellikle dört yönün kutsal sayıldığı *Uybat II Yazıtı* (Karadavut, 2021: 75) gibi eserlerde tanrısal iletişimi sembolize eden ifadeler yer almaktadır. Bu da tanrısal gücün dört tarafta yani her tarafta olduğu ya da iletişim için her yere enerji saçıldığı anlamını ortaya koymaktadır.

“Dört ayaklı tahta at bir gün sana yeter ha” (s. 285) dizesindeki tahta at ifadesinde dolaylama yoluyla tabuta işaret edilmektedir. Eski Türklerde at sevgisi ve ağaç kutsallığı çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bu dize Türklerin at, ağaç, ölüm ve tabut imgelerini birleştirmektedir. Eski Türklerde ağacın kapsamlı bir şekilde incelendiği eserlerde (Ergun, 2004) ağaç kültürünün ve ağacın cennet, yeryüzü ve cehennem arasında bir merdiven olduğu anlaşılmaktadır. Türk kültüründe ağaç genellikle yaşamı simgelese de ölüm, kıtlık, kaos ya da rüyada ağacın kesildiğini görmek gibi durumlarda ağacın olumsuzluğu ve toplu ölümü de temsil ettiği anlaşılmaktadır (Ergun, 2004: 291-293). Bu çalışma için daha önemlisi ağacın aynı zamanda bir yönünün olduğudur. Öyle ki ağacın yönü doğu ve tabii rengi mavi, saati sabah, gök cisimleri “Igaç-yultuz” denilen Ağaç yıldızı, “Kök-luu” denilen Gök-ejder veya “Ongay” denilen Jüpiter'dir (Esin, 2001: 25). Türk kozmolojisinde yönlerin çok önemli art anlamlarının olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar üzerine yüzyıllarca düşünülmüş ve sistemler geliştirilmiştir.

Kimi önemli kaynaklarda at ve ağaç kültürü bir araya gelmektedir. 3. yüzyılda ormanın etrafında, orman yoksa yere dikilen ve sembolik olarak ormanı temsil eden söğüt dallarının etrafında at yarışı düzenlemek ve ölümlere at kurban etmek (Eberhard, 1996: 86) ölüm, at ve ağaç ilişkisini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan ağacın gök cisimlerinden olan ejder ile beraber atın da göksel çarkın Budizm'deki zaman çarkı ile benzeştiği (Esin, 1978: 167) ifade edilmektedir. Atın ölümle olan bir diğer ilişkisi de şaman teçhizatında görülmektedir. Şamanın teçhizatından biri de ucu at şeklinde sopadır (Elia-

de, 1999: 179-180) ve bu durumda şamanın öte dünyalara yaptığı yolculuklarda ata bindiği düşüncesi kesin olarak görülmektedir. İnan'ın kaydettiği (2020: 95), şamanların kutsal kayın ağacından yapılan şaman davullarının, şamanın dünyalar arası yolculukta araç görevi gördüğü bilgisi bu düşüncelyi doğrulamaktadır. Ayrıca Anadolu'da ve Orta Asya'da görülen hayvan biçimli mezar taşlarından da durum görülmektedir (Çoruhlu, 2001: 41). Sonuç itibariyle tabuta dört ayaklı at denmesi bu şekilde aydınlanabilir. Hayatın her anında Türklerle birlikte olan at ölümde de yoldaşlık etmektedir. Bilindiği gibi Türk kahramanları öldüklerinde atları da öldürülüp onlarla birlikte gömülmüşlerdir. Türkler için birçok bakımdan mükemmeli ifade eden atın sembolik dört rakamıyla birleştirilmesi, at ve ağacın içerdiği art anlamların dört kutsal rakamıyla harmanlanması söz konusudur.

“Dört meydanın bostanında ne işler var” (s. 395) dizesinin yer aldığı hikmette genel olarak dinî bilginin edinilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Seçilen dizedeki bostan sözcüğü ile dinî bilginin lezzetli bir nimet olduğu yine dörtlükte vurgulanmıştır. Dizenin tamamı düşünüldüğünde vurgulanan telkin ise dört tarafta, dört yönde ilim olduğu ve bu ilme bir şekilde ulaşılması gerektiğidir. Bununla bağlantılı olarak “Dört yana fehm eyleyip koşulduk bizler sonra” (s. 432) dizesinin geçtiği hikmette ise yaşam ve yaşam süresince Allah'a kulluk için ortaya konulan çabalar özetlenmiştir. Dizenin yer aldığı dörtlük ise yedi ila on beş yaş arasında kişinin dört yanı, her şeyi ve her yeri yani dünyayı anlamaya çalıştığını, bunda başarılı olduğunu ifade etmiştir. Dört yanın burada kesin olarak yönlerle ilgili olduğunu söylemeye gerek yoktur. Fakat yine de eski Türklerin dört yönü bildiğini ve bu yönle en çok da kozmoloji ile ilgili birçok anlamlar yüklediklerini belirtmekte fayda vardır. Dört temel yön doğadaki tüm yönle işaret etmektedir. Dolayısıyla doğanın her tarafında tanrısal bilgi olduğu ve kişilerin bu bilgileri öğrenme ve öğretme çabası içerisinde olması gerektiği fikrinin yaşam içerisinde merkezi bir noktaya yerleştirilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Eski Türklerin şekilsel dünya anlayışında gök yarım daire, yer ise dört yön ve sekiz köşe şeklindedir (Bayat, 2007: 34). Frazer'ın benzerin benzeri meydana getireceği (2015: 299) kuralına benzer şekilde düşünülünce Türklerdeki bu anlayış yaşadıkları çadır hayatıyla da ilgilidir. Dört köşeli silindirik yapı şekilsel olarak tasavvur ettikleri evren anlayışına tekabül etmektedir. Çadırın dört köşesi dört yönü, çadırın kendisi ise merkezi yani tanrısal yeri temsil etmektedir (Esin, 2006: 119-120). Tüm bunlar şiirde dört yanda tanrının arandığını ama hakikatin merkezde olduğu fikrini düşündürmektedir. Bu

fikrin tamamen desteklenmesi güç olsa da söz konusu dizede kişinin Allah'ı dünyanın ve evrenin dört yanında yani tamamında aradığı anlaşılmalıdır.

“Dört ayaklı tabutumu getirselere / Beni koyup dört tarafımdan kaldırsalar” (s. 133) ve “Dört taraftan yavaş yavaş tutalar” (s. 222) şeklindeki iki dize Türklerde nesnelere ve insanın dört yönden ibaret algılandığını göstermektedir. Dikdörtgen ve dört köşeli bir yapıya sahip olan tabut için bu algı doğal olsa da insan için bu algı, onun doğayı algılama biçimiyle ilgilidir. Öyle ki eski Türkler yüzlerini doğuya dönüp solu kuzey, sağı güney ve geriyi batı olarak tayin etmişlerdir. Bu dört yön yaşamın temel yolları olarak belirlendiği gibi kişiyi durduğu yer de doğal olarak merkezleşmektedir. Bu sebeple yönler ve bununla bağlantılı olarak dört de kutsallaşmıştır. Hâl böyleyken bu ve benzeri dizelerin eski Türklerde insan ve doğa arasındaki sıkı ilişkiye dair ipuçları sunduğu iddia edilebilmektedir. Söz gelimi doğunun bir doğum yönü, batının ise ölümü anımsatması ya da kuzey ve güney yönlerinin güneş ışınlarına maruz kalma açısı ve sürelerinden dolayı benzer isimleri almaları da benzer ilişkinin ürünleridir.

2. Tamamlanma ve Hazırlanma

“Kul Hoca Ahmed, kırka girdin nefsini kır” (s. 58) dizesinin yer aldığı 15 dörtlükten oluşan bu uzun hikmetin tamamı incelendiğinde temanın tamamlanma ile ilgili olduğu anlaşılacaktır. Zira burada kişinin 31 ila 40. yaşları arasındaki dinî gelişim aktarılmaktadır. Nihayet 40. yaşta öte dünyada iyi bir yerde olmak için nefsin de kırılması, yok edilmesi gerektiği yönünde telkinde bulunmaktadır. İddia edildiği gibi bu şiirde de kırk tamamlanma eşiği olarak belirlenmektedir. Diğer taraftan “Dört yüz yıldan sonra çıkıp ümmet olacak” (s. 48) dizesi bir öngörü olarak kaydedilmiştir. Bu hikmette Yesevi'nin 63 yaşına geldiğinde yerin altında yaşamaya başlaması ve bunun sebepleri anlatılmaktadır. Seçilen dizede anlatılan ise İslam'ın dört yüz yıl içinde tam olarak birleşip tamam bir şekilde ilerleyeceğidir. Tamamlanma süresinin dört yüz yıl olarak belirlenmesi dört kutsal sayısının tamamlanma ve eşik ile ilgili olduğundan dolayıdır. Örneğin yeni doğan bebeklerin kırk günlük oluktan sonra yıkanması onların doğumdan hemen sonrası için tamamlanmış olmalarıyla ilgilidir. Yeni doğmuş bebeklerin 40. günden sonra kimi tehlikeleri atlattıkları ve bu sebeple yıkandıkları, yüzlerinin yabancılara da gösterilebildiği düşünülebilir. Bununla birlikte kırkın bekleme ve hazırlanma özelliği (Schimmel, 1998: 267) bu dizede tüm gerçekliğiyle ortaya çıkmaktadır. “Kırk yıllık zincir çöktü gönül ölkeme” (s. 148) dizesi de bu bağlamda düşünülebilir. Burada da tamam olan, yeterli olan bir iç sıkıntısında söz edilmektedir. Aynı zamanda kırk yaşına kadar yaptığını düşündüğü olumsuz

eylemlerin ilerleyen yaşlarında karşısına çıkmasını ifade etmektedir. Kırk yaş olgunluk yaşı ve tamamlanma için gerek sürenin eşiğidir. Yesevi'nin kırk yaşına geldiğinde artık tamamlandığını ve olumsuz eylem ve düşünceleri terk etmesi gerektiğini ifade etmesi de bu anlayışın ürünüdür.

“Dervişlikte kırk dört makam ondan geçse” (s. 260) dizesinin yer aldığı hikmette tasavvuf terimlerinin sıklıkla kullanıldığı öğreticilik söz konusudur. Tasavvufta ve tarikat işleyişinde yer alan, Hacı Bektaş'ın sistemleştirdiği Dört Kapı Kırk Makam anlayışı (Coşan, 1990) bağlamında kullanılan kırk dört makam öbeği Allah'a ulaşmak için kişinin geçmesi gereken aşamaları hatırlatmaktadır. 40 olan makam sayısının tamamlanması hatta üzerine çıkılması söz konusu olduğundan bu dizedeki kırk dört sayısının da tamamlanma ile ilgili olduğu söylenebilir. “Kırk fırın ekmek yemek” deyimini de tamamlanma, hazırlanma ile ilgilidir ki seçilen dize ile uyumludur. Din veya bilgi yolunda kat edilen her makam kişinin ruhsal olgunluğunda aşama aşama ilerleyen bir tamamlanmayı amaçlamaktadır. Türk-İslam düşüncesi içerisinde Türklerce kişinin dini olgunluğa erişmesinin kırk makamdan geçmek olarak sistemleştirilmesi eski Türklerin dört ve kırk tamamlanma eşiği olarak görmelerinden ileri gelmektedir.

Bir diğer dize ise “Dört bin dört yüz hikmet söyledim Hakk'tan ferman” (s. 141) şeklindedir. Burada Yesevi'nin hikmetler aracılığıyla insanları sık sık dine davet ettiği ve bunun için çok emekler verdiği hatta elinden gelirse ölene kadar bunu yapmak istediği anlatılmaktadır. Yukarıda dördün yetersiz görüleceğinden sayının kırka ve daha yüksek değerli türevlerine artırılacağı ifade edilmişti. Anlaşıldığı kadarıyla dört ile ilintili olup kırktan yüksek olan sayıların tamamı bağlamına göre yeterinden fazlasını ifade etmek için de kullanılmaktadır. Schimmel'in da belirttiği gibi (1998: 265) Orta Doğu'da, özellikle İran ve Türkiye'de sık sık kullanılan kırk sayısı Ülker Yıldızı'nın kırk gün boyunca gözden kaybolmasıyla ilgilidir. Kırk gün boyunca yağın yağmurlar üzerinde yapılan gözlemler, toprağın suya doyması, bereket açısından tamamlanması anlamındadır. Dolayısıyla bu kullanımlar tamamlanma ve hazırlanma ile ilgilidirler ve dört ile ilgili sayılar rastgele kullanılmamaktadırlar. Bu kullanımlarda kültürün sosyal hayata yansımaları takip edilebilmektedir.

“Rasûl'un bilse her kim dört ceddini” (s. 115), “Arkasına yükler kırk eşeğin yükünü” (s. 170), “Dört yüz kırk dört peygamber, mürsel, nebi” (s. 221), “Dört yüz kırk dört kemiklerini kul eylemesen” (s. 278), “Dört yüz kırk dört kemikleri bina olur” (s. 324) ve “Dört yüz kırk dört yaşın ile yaşamayasın” (s. 320) dizeleri de benzer şekilde örnekler arasında yer alabilmektedirler.

Özellikle “Dört yüz kırk dört peygamber, mürsel, nebi” dizesi dikkate değerdir. Zira literatürde yüz yirmi dört bin peygamberden söz ediliyor olmasına rağmen burada dört yüz kırk dört peygamber bahis konusu edilmektedir. Bu ifade Türk’ün İslam’ı Türk anlayışıyla kavraması şeklinde yorumlanabilmektedir. Yüz yirmi dört bin rakamı da dörtlü olmasına rağmen dört yüz kırk dörtün tercih edilmiş olması mükemmeliyetçi ve tamamlamacı art anlamının bir sonucu olarak okunabilir. İlki çok geniş ve kapsayıcı bir anlamı ifade etmiş ve salt İslami anlayışın her kesimi kapsama güdüsü etrafında meydana gelmiştir. Buna karşılık ikinci dizede yer alan dört yüz kırk dört ifadesi kozmik düzlemde düzen, denge ve yön ile ilgilidir. Dördün üç kez tekrar edilmesi ise bu anlamların tam ve kuvvetli olması şeklinde değerlendirilebilir.

Türk kültür hayatında çok uzun zamanlardan beri üretilip kullanılan atasözleri ve deyimler bu iddialara ışık tutacak bir başka perspektiftir. Öyle ki atasözleri içerisinde yer alan dört ve kırklı kullanımlar çok fazladır. Atasözleri ve deyim sözlükleri incelendiğinde bu kullanımların ne denli bir hacme sahip olduğu anlaşılacaktır. Sözlüklerin kaydettiği atasözlerinden anlaşıldığı kadarıyla buradaki kırk ile ilintili örneklerin büyük bir kısmı hazırlanma ve sürekliliğe atıfta bulunurken bir kısmı da tamamlanmaya atıfta bulunmaktadır. “Bir adama kırk gün ne dersin o olur”, “Çiftçinin karnını yarmışlar, kırk tane ‘gelecek yıl’ çıkmış”, “Güzele kırk günde doyulur, iyi huyluya kırk yılda doyulmaz”, “Isıtma ‘ben tuttuğumu kırk yıl sonra tanırım’ demiş”, gibi örnekler hazırlanma ve süreklilik ile ilgili iken “İşçi kırk yılda, tüccar kırk günde”, “Kırk gün taban eti, bir gün av eti”, “Kırk yıllık Kâni, olur mu Yani?”, “Soğuk; ‘kırk kat keçe, ben ondan geçe; bir kat deri, ben ondan geri’ demiş” (Aksoy, 1988: 191, 218, 319, 330, 359, 360, 429) şeklindeki atasözleri ise tamamlanma ile ilgilidir. Yesevi’ye dönem olarak da daha yakın olan *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*’te yer alan ve zengin ile fakirin kırk yılda denk olabileceğini ifade eden “Kırk yılka bay çıgay tüzlinür” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 150) atasözü şüphesiz kişilerin öldükten sonra denk ve eşit kişiler olduklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla bu atasözünde kırk tam olarak tamamlanma anlamıyla kullanılmıştır. Buna benzer olarak bir kuşun benzer tehlikeli duruma ancak kırk yıl sonra düşebileceği ile ilgili “Saçıratgudın korkmuş kuş kırk yıl adrı yığaç üze konmas” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 336) atasözü de tamamlanmaya atıfta bulunmaktadır. Ayrıca dönemin en önemli eserlerinden olan *Kutadgu Bilig* adlı eserde de benzer örneklere rastlanılmaktadır. Söz gelimi kişinin kırk yaşına kadar kendisini tanıması gerektiğini aksi takdirde söz sahibi olsa bile hayvandan farkının olmayacağını ifade eden “Kişi kırk yaşap öz tadu bilmes / Tükel yılki ol bu neçe sözlese” (Arat, 2008: 792-

793) şeklindeki şiir de tamamlanma ile ilgilidir. Birbirlerini pekiştiren bu örnekler ile dört ve kırkın DH'deki kullanımı arasında paralellik söz konusudur.

İşlevsel halk biliminin önde gelen isimlerinden olan William Bascom'un halk bilimi ürünlerinin işlevleri üzerine yazdığı ünlü makalesindeki (Bascom, 2010: 71-86) kültürü yansıtmaya, nesiller arasında eğitsel role sahip olma, kültürel normlara uyumun zeminini hazırlama gibi işlevler göz önünde bulundurulduğunda DH'de kullanılan formülistik sayıların bir diğer nedeni ve önemi ortaya çıkmaktadır. İçerisinde yer alan sayı motiflerinin de dahil edilebileceği "mitler, tabiat aracılığıyla kolektif ve içtimaidirler" (Guerin vd., 2003: 259). Nihayetinde çok parçalı motiflerin bir araya gelerek oluşturdukları mit bütünü bir doğa esinlenmesidir ve yukarıda da söylendiği gibi kutsal sayılar, kutsal doğanın gözlemlenmesi sonucu kimi kurallar çerçevesinde oluşmuşlardır. Denilebilir ki edebî bir metinde karşılaşılan kutsal sayı doğrudan doğa gözleminin sonucu olarak o metne yerleşmiştir. Örneğin üzerinde durulan dört ve onun bir türevi olan kırk, hayat çemberinin, dört mevsimin, yerin, göğün, doğanın, "anâsır-ı erbaa"nın gözlemlenmeleri sonucu oluşmuş ve gösterilmişlerdir. Dolayısıyla dört ve kırk sembolik olarak yukarıda sıralanan kutsal doğa unsurlarına işaret etmektedirler.

Sonuç

DH'de yer alan söz konusu örneklerin bir kısmı yukarıdakilerden ibarettir. Bunlarla bile dört ve türevleri olan sayıların ne denli geniş kapsamlarda kullanıldığı görülmektedir. Öyle ki örneklerin bir kısmı din dışı kalıplarla kullanılmıştır. Bu kullanımların tamamının İslam düşüncesi ürünü olduğunu iddia etmek ne kadar yanlışsa görmezden gelmek de o kadar yanlıştır. Bu sebeple Ahmed Yesevi gibi tarihî, edebî, dinî bir şahsiyet söz konusu edildiğinde mutlak suretle bütün cihetlerinden söz edilmeli ve derinlemesine irdelenmelidir. Özellikle toplumsal geçiş dönemlerinde meydana getirilmiş eserlerde çoğu zaman önceki ve sonraki anlayışa ait özelliklerin bulunabileceği göz ardı edilmemelidir. Hâl böyleyken sözlü veya yazılı eserlerde bu gibi kutsal sayıları görmek olasıdır ve görüldüğü gibi örnekleri ve kökenleri hakkında çok kısa bilgi verildiğinde bile düşünce dünyasının derinlerine inilmektedir. Üstelik bunlar değinilmeyen, İslam öncesi Türk düşünce sistemi bağlamında görülenlerin bir kısmıdır. Diğer taraftan söz konusu sayıların Ahmed Yesevi gibi kişiler tarafından kullanılması gelenek hâline gelmiştir ve bir bakıma eseri ortaya koyan yazar/anlatıcının geleneğe uyması yeterlidir. Din içerikli şiir terennüm edildiğinde gelenek dışına çıkmadan eserin icra edilmesi, kutsal sayılar gibi motif unsurları doğrudan ortaya koymaktadır.

Belli bir konuya odaklanmış eserler üzerine yapılan incelemeler çoğu zaman ana konu ile ilgili olmaktadır. DH'nin konu bakımından ağırlıklı olarak İslam etrafında şekillenmiş olması, üzerine yapılan çalışmaların da yalnızca İslami olması sonucunu doğurmuştur. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi geçiş dönemlerinde geçişin hem öncesi hem sonrası dikkate alınmalıdır. Özellikle sembolik değer ve art anlam kapsamına giren sayı gibi formülistik motiflerde bu değerlendirme biçimi sanatçının fikir dünyasına ve bilinçaltısına ışık tutabilmektedir. Şüphesiz Ahmed Yesevi İslami bir kasıt da gütmüştür fakat DH'deki dört ve kırk kullanımları İslam öncesi Türk fikir dünyasını da yansıtmaktadır. Bunlar bir kısmı doğadaki dört yönü ifade ederken bir kısmı tamamlanma, olgunlaşma, hazırlanma fikrini ifade etmektedirler. Dört, eski Türklerin çadır hayatıyla yakından ilgilidir. Zira eski Türkler çadırlarının dört tarafının olduğunu düşündükleri gibi evreni de buna benzer olarak dört yönden ibaret saymış ve çadırın tepesini de göğün kubbesi olarak düşünmüşlerdir. Bu sebeple yönlerin dörtle ilgili olmasının anlaşılabiliridir. Kırkın erişkinlik ve tamamlanma eşiği olarak algılanması ise ortalama insan ömrü ile ilgili olmalıdır. Her hâlükârda seçilen örnekler İslami etkiden uzak ve eski Türk sosyokültürel yaşayışını yansıtmaktadırlar.

Bunlar arasında en belirgin olanı sahih olmayan hadislerde gönderilmiş peygamber sayısının yüz yirmi dört bin olarak verilmesine rağmen DH'de yer alan ve örneği verilen dizelerde dört yüz kırk dört peygamber sayısının verilmesidir. İslami ideoloji evrensel bir din olduğunu ispat etmek, kapsayıcı olmak için oldukça yüksek bir sayı ifade etmiştir. Oysa İslam etkiye yüzde yüz dahil olmamış bir sürecin ürünü olan beyit bundan çok daha küçük bir sayı verilmiştir. Dördün üç kez yan yana gelmesinden ibaret olan bu sayı tamamlanmayı, olgunluğa erişmenin en mükemmel hâlini ifade etmektedir. Bu durumda söz konusu beyiti meydana getiren zihniyette en azından dinî anlamda evrensel bir yayılma fikri olmadığı ancak bundan daha önde olarak sınırlı olsa bile mükemmeliyetçi ve gelişimci bir düşünce yapısı olduğu ortaya çıkmaktadır. Dört ve kırkın eski Türklerde yalnızca İslam etkiyle kullanılmadığı, kimi durumlarda bu düşünce dünyasından epey uzak dahi olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Aksoy, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

- Arat, Reşit Rahmeti (Haz.) (2008). *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Artun, Erman (2020). *Türk Halkbilimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Bascom, William R. (2010). “Folklorun Dört İşlevi”. Çev. Ferya Çalış. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*. Ed. M. Öcal Oğuz ve Selcan Gürçayır. Ankara: Geleneksel Yayınları, 71-86.
- Bayat, Fuzuli (2007). *Türk Mitolojik Sistemi 1*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Boratav, Pertev Naili (1984). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Coşan, Esat (1990). *Hacı Bektaş Veli Makâlât*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çoruhlu, Yaşar (2001). “At ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi”. *Toplumsal Tarih*, 94: 35-42.
- Çoruhlu, Yaşar (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Eberhard, Wolfram (1996). *Çin’in Şimal Komşuları*. Çev. Nimet Uluğtuğ. Ankara: TTK.
- Eliade, Mircea (1999). *Şamanizm*. Çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)*. Ankara: TDK.
- Ergin, Muharrem (2018). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: TDK.
- Ergun, Pervin (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: AKMB.
- Esin, Emel (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Esin, Emel (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Frazer, James G. (2015). *İnsan, Tanrı ve Ölümsüzlük*. Çev. Onur Aydın ve İrem Demirel. İstanbul: Altın Bilek Yayınları.
- Guerin, Wilfred vd. (2003). “Edebiyatta Mitolojik ve Arketipik Yaklaşım Tazmaları”. Çev. Mustafa Sever. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Ed. M. Öcal Oğuz ve Selcan Gürçayır. Ankara: Millî Folklor Yayınları, 257-265.

- Güler, Kadir ve Tıngıroğlu, Zafer (2018). “Kültür Coğrafyamızda ve Ahmed Yesevî’de On Sayısı Üzerine Değerlendirmeler”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 68: 77-98.
- Hatto, Arthur T. (1995). “Manas’ın Evliliği, Ölümü ve Tekrar Hayata Dönüşü”. Çev. Ergin Köylüceli. *Manas Destanı Üzerine İncelemeler (Çeviriler- I)*. Ed. Fikret Türkmen. Ankara: TDK, 3-36.
- İnan, Abdülkadir (2020). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Karadavut, Arda (2021). “Eski Türk Yazıtlarında Sayılar: Anlamsal Bir Yaklaşım”. *Türkbilig*, 41: 71-81.
- Karagöz, Erkan (2020). “Masallarda Başlayış Formelleri: İdil-Ural (Tatar ve Başkurt) Masalları Örneği”. *Millî Folklor*, 128: 60-75.
- Karlıağa, Bekir H. (1991). “Anâsır-ı Erbaa”. *TDV İslâm Ansiklopedisi, C.3*. Ankara: TDV, 149-151.
- Keleş, Reyhan (2019). “Ahmed Yesevi’nin Hikmetlerinde Sayı Sembolizmi”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23: 561- 586.
- Köprülü, M. Fuad (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2014). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: TTK.
- Sakaoğlu, Saim ve Duymaz, Ali (2017). *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Schimmel, Annemarie (1998). *Sayıların Gizemi*. Çev. Mustafa Küpüşoğlu. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Tatcı, Mustafa (Ed.). (2017). *Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî*. Ankara: Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Ulutaş, Mustafa ve Batur, Zekerya (2018). “Sayıların Atasözü ve Deyimlere Yükledikleri Anlamlar”. *International Journal of Languages Education*, 6(3): 361-377.
- Yolcu, Mehmet Ali (2011). “Azerbaycan Masallarında Formeller ve Formel Unsurlar”. *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1): 75-88.

“COPE–Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” ereve-sinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Teřekkür: Beni sabırla dinleyen, yanlış ve eksiklerimi gösteren hocam Prof. Dr. Mustafa Sever’e teşekkür ederim.

Etik Kurul Belgesi: Bu alıřma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

ıkar atışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar atışması yoktur.

The following statements are made in the framework of “COPE–Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Acknowledgments: *I would like to thank my teacher, Prof. Dr. Mustafa Sever, who listened to me patiently and pointed out my mistakes and shortcomings.*

Ethics Committee Approval: *Ethics committee approval is not required for this study.*

Declaration of Conflicting Interests: *The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.*